

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ*

Causes and Resultats of the Southern Caucasus Conflicts

Ramile DADAŞOVA**

Öz

Təhlillər göstərir ki, xəyali "Böyük Ermənistan" qurmağı qarşısına məqsəd qoyan Ermənistan haqsız torpaq iddiaları ilə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz etmiş, beynəlxalq hüquq normalarını kobud surətdə pozmuş, azərbaycanlıları məcburi surətdə Ermənistandan - öz tarixi torpaqlarından çıxardaraq qaçqına, işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda yaşayan əhalini məcburi köçkünə çevirmiş, tarixi və mədəni abidələri dağıtmış, azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar həyata keçirmiş, iqtisadiyyata və ekologiyaya ciddi şəkildə zərər vurmuşdur. Gürcüstandakı Abxaziya, Cənubi Osetiya münaqişələri də bölgədə qeyri-sabitlik yaradır.

Açar sözlər: Regional Münaqişələr, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi, Abxazya Münaqişəsi, Cənubi Osetiya Münaqişəsi.

Abstract

The analysis shows that Armenia, with the aim of building a "Greater Armenia" launched a military aggression against Azerbaijan with baseless territorial claims, grossly violated the norms of international law, occupied part of the territories, Azerbaijanis were expelled from Armenia from their historical lands and became refugees, people from the Nagorno-Karabakh region and surrounding areas of Azerbaijan were expelled and became forced displaced people, historical and cultural monuments were destroyed, genocides of Azerbaijanis were committed, the economy and ecology were severely damaged. Conflicts of Abkhazia and South Ossetia in Georgia also prevents stability in the region.

Keywords: Regional Conflicts, Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh Conflict, Abkhazia Conflict, South Ossetia Conflict.

---

* **Makale Geliş Tarihi:**08.06.2020 **Yayına Kabul Tarihi:** 19.12.2020

** Doç. Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, Bilimsel İşler Direktör Yardımcısı, e-mail: dadashova.ramila@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-5211-8359.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

GİRİŞ

Müasir dövrün problemlərindən biri olan regional münaqişələr birbaşa, yaxud dolayı yolla, iki, yaxud bir neçə ölkənin maraqlarının toqquşması zəminində, onlar arasında obyektiv, yaxud subyektiv ziddiyyətlərin olması səbəbindən meydana çıxır. Hər hansı bir regional münaqişənin qarşısını almaq, yaxud dinc yolla nizama salmaq üçün həmin münaqişənin başlanması səbəblərini, tarixi köklərini bilmək, sülh quruculuğunu həyata keçirmək üçün isə münaqişənin nəticələrini düzgün araşdırmaq və onları aradan qaldırmaq lazımdır.

XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nəticələri milyonlarla insanın taleyinə ciddi təsir göstərmişdir. Münaqişə 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları, etnik zəmində təxribatları və hərbi təcavüzü ilə başlamışdır. Regionda geostrateji maraqları olan Rusiyanın dəstəyinə arxalanan Ermənistan təcavüzkar siyasətini “özünümüdafiə qüvvəsini” müdafiə etmək pərdəsi altında gizlədərək, Azərbaycanda olan daxili qeyri-sabitlikdən istifadə etmiş və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini (ərazisi 4388 km²) və ətraf əraziləri - Ağdamı, Füzulini, Laçını, Kəlbəcəri, Cəbrayılı, Qubadlı, Zəngilanı işğal etmişdir. Ermənilərin adları çəkilən əraziləri işğalı nəticəsində sənaye və kənd təsərrüfatı, kommunikasiya sistemi dağıdıldı, 1 milyondan çox qaçqın, məcburi köçkün kütləsi yarandı. Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanla birləşdirən yeganə nəqliyyat yolu olan Mehri dəmiryolunu Ermənistanın dağıtması nəticəsində Naxçıvan blokadada qaldı.

1994-cü il mayın 12-də Bişkek Protokolu əsasında qərara alınan Atəşkəs haqqında saziş imzalanırsa da, Ermənistan xaincəsinə hər gün sazişi pozaraq Azərbaycan ərazilərini, mülki əhalini atəşə məruz qoyurdu. 1997-ci il yanvarın 1-də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə ATƏT-in Minsk Qrupunda üçlü həmsədrlik (Rusiya, ABŞ, Fransa) formalaşsa

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

---

da, həmsədrlərin ikili standart mövqeyindən yanaşması, Ermənistanın isə dekonstruktiv mövqe tutması münaqişənin nizama salınmasına heç cür əsas vermirdi. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti dəfə atəşkəsi pozması Azərbaycan Ordusunun əks hücumu keçməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Ermənistan tərəfindən işğal edilən torpaqlarımızın azad edilməsində qətiyyətli mövqeyi və müzəffər Azərbaycan Ordusunun işğal altında olan torpaqlarımızı, Cəbrayılı, Füzulini, Zəngilani, Qubadlı, Hadrut qəsəbəsini, Suqovuşan qəsəbəsini, 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsini bir-birinin ardınca azad etməsi və noyabrın 8-də Qarabağın ürəyi, Qafqazın incisi Şuşanın, noyabrın 9-da isə 71 kəndin, 1 qəsəbənin, 8 yüksəkliyin düşmənlərdən azad edilməsi mənfur terrorçu Ermənistanı hərbi kapitulyasiyaya məruz qoydu. Bu qələbələr işğalçı Ermənistanı məcbur etdi ki, Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonlarını Azərbaycana siyasi yollarla qaytarsın. Noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Rusiya Prezidenti və Ermənistanın Baş Naziri müharibənin dayandırılması haqqında üçtərəfli bəyanat imzaladılar. Bəyanata əsasən 2020-ci il 10 noyabr tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olundu. İşğal altında olan digər rayonlarımız - 2020-ci il 15 noyabr tarixinədək Kəlbəcər rayonu, 20 noyabr tarixinədək Ağdam rayonu, 1 dekabr tarixinədək isə Laçın rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarılacaq. Bəyanatda Dağlıq Qarabağın statusu haqqında heç bir kəlmənin olmaması Azərbaycan Ordusunun hərbi qələbəsinin nəticəsidir. Bəyanatın 9-cu bəndinə görə tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşasının təmin ediləcəyi Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın əsas hissəsi ilə quru yollarla birləşdirmə istiqamətində tarixi bir addımdır.

Cənubi Qafqaz bölgəsinin digər dövlətlərindən biri olan Gürcüstanda isə potensial və dondurulmuş münaqişələr qalmaqdadır və belə münaqişələrin

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

olması regionun inkişafına mane olur, təhlükəsizlik problemləri yaradır. Rusiya bölgəni nəzarətdə saxlamaq üçün regionda olan Abxaziya və Cənubi Osetiya kimi beynəlxalq münaqişələrə son qoyulmasını istəmir. Abxaziya münaqişəsində də Gürcüstanda yaşayan ermənilər separatçı tərəfdə Gürcüstana qarşı vuruşmuşlar. Gürcüstanda olan potensial münaqişələr içərisində Ermənistan tərəfindən istiqamətlənən Samsxet-Cavaxetiyada məskunlaşan erməni əhalinin fəaliyyəti daha aktivdir, başqa sözlə, Ermənistan Samsxet-Cavaxetiyanı da uydurma “Böyük Ermənistanın” tərkib hissəsi kimi görür.

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasının səbəbi Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarıdır. Ermənilərin yaşadığı ərazi və onların mənşəyi məsələsi haqqında çox dolaşlıq və müxtəlif mülahizələr mövcuddur və bunu ermənilər məqsədli şəkildə edirlər. Ermənilər öz tarixi keçmişlərini sənədlərə əsasən deyil, qədim əfsanələrə əsasən yazırlar. Bəzi erməni tarixçiləri Tövrat və İncildəki göstərilən hadisələrin Ermənistanda baş verdiyini yazırlar və “erməniləri yəhudilər kimi tanrı tərəfindən seçilmiş ataların soyundan olan müqəddəs bir xalq” kimi təqdim edirlər. Məsələn, A.Movsisyanın “Ermənistan tarixi” adlı kitabında yazdığına görə “İncildə göstərilən ilk insanların yaradıldığı yer Ədən Ermənistandır”, “ermənilər Nuh peyğəmbərin oğlu Yafetin soyundandırlar, Nuhun gəmisi “Ararata” çatdıqda Nuhun ailəsi əvvəlcə Ermənistanda yerləşmişdir”.¹

Bu gün Ermənistan kimi tanınan bölgə siyasi bir anlam olaraq erməni millətini deyil, coğrafi bölgəni bildirir. Avstriya tədqiqatçısı Erix Feyql yazır

¹ Artak Movsisyan, *Ermənistan Tarixi*, çev. Marta Minasyan, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan 2017, s. 9-11.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ki, "Friqiya tayfalarından olan ermənilər bu əraziyə Balkanlardan köçüb gəlmişlər. Erix Feyql yazır ki, ermənilər hay tayfalarındandır. Ermənilərin dili əsas etibarilə Hind-Avropa dilidir". Erməni tayfalarının əvvəllər Balkanlarda məskunlaşdığını vurğulayan E.Feyql 1639-cu ildən 1828-ci ilədək ermənilərin bir dəfə də xatırladılmadığını yazır.²

Ermənilər yüz illərlə başqa dövlətlərin himayəsində yaşamışlar. Onlar "Böyük Ermənistan" mifini e.ə. 70-ci illərdə Albaniya ərazisinin erməni çarı II Tigran tərəfindən guya işğal edilməsi fərziyyəsinə əsasən yaratmışlar. Tarixi mənbələr isə göstərir ki, e.ə.69-cu ildə Roma generalı Lukull erməni hakim II Tigranı məğlub etdikdən sonra ermənilər Roma - Parfiya, sonrakı əsrlərdə, 1918-ci ilə qədər digər dövlətlərin – Roma, İran, Bizans, Türkiyə (Osmanlı), Rusiya imperiyalarının tabeliyində oldular.³ 1071-ci ildə Bizans məğlub edildikdən sonra Səlcuqların himayəsinə keçən ermənilər 1199-cu ildə Kilikiya çarlığını yaratsalar da, 1375-ci ildə həmin çarlığa Məmlük türkləri tərəfindən son qoyulmuşdur. XIV əsrin sonlarına yaxın Osmanlı imperatorluğu Şərqi Anadolunu qismən, XV əsrdə II Mehmet dövründə isə tamamilə öz himayəsinə almışdır. 1514-cü ildə Səfəvilər və Osmanlılar arasında baş verən Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvilərin məğlub olması ilə ermənilər Osmanlı imperatorluğunun himayəsinə keçmişlər. Qriqoryan və pravoslav dini məzhəblərinə bağlı olan ermənilər Osmanlı imperiyasının tabeliyi altında çox rahat yaşamışlar, heç kəs öz dinini dəyişdirməyə, islam dinini qəbul etməyə məcbur edilməmişdir. Halbuki həmin dövrdə Almaniya, İngiltərə, Fransa və İtaliyada bir dini inkar etdikləri üçün tonqalda yandırılırdılar.⁴

Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi məsələlərini tədqiq edən İ.Əliyev yazır ki, ilk dəfə ermənilərin bugünkü Ermənistan ərazisinə gəlməsi 1475-ci ilə təsaduf edir. 1431-ci ildə Ağqoyunlu padşahı Yaqubun

2 Erich Feigl. *A Myth of Terror. Armenian Extremism: Its Causes and Historical Context*, Edition Zeitgeschichte, Salzburg, Freilassing 1986, s. 40.

3 Feigl, a.g.e., s. 41-44.

4 Şeref Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 18.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

numayəndəsi Əmir Rustəm Makulu Qriqoriyə 530 min Təbriz dinarına İrəvan xanlığının 7 kəndini – Vaqarşapat (Ecmiadzin-Uckilsə), Aştarak, Batrinc, Noragavit, Aqunatun, Kirəcli və Muğni kəndlərini satdı.⁵ XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi şahı II Təhmasibin yanında xidmət edən Zaxar adlı varlı erməni gizli formada ermənilərin Rusiya ilə əlaqələr qurmasına nail oldu. I Pyotr 1723-cü ildə Bakını işğal etdikdən sonra orada və Dərbənd şəhərində erməniləri yerləşdirdi.

1724-cü il 10 noyabr tarixdə Rusiyanın erməni xalqını himayəyə götürməsi barədə I Pyotrun fərman verməkdə məqsədi imperiyanın geostrateji siyasətində erməniləri öz əlaltısına çevirmək idi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrandan, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinə əsasən Osmanlı imperiyasından Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərə ermənilərin köçürülməsi başladı. N.Şavrov yazırdı ki, 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza İrandan 40 000, Osmanlı imperiyasından 84 000 erməni köçürüldü. Qeyri-rəsmi köçürmələr də oldu. Ümumiyyətlə, köçürülənlərin sayı 200 min nəfərdən artıq idi.⁶ Həmin ermənilər erməni əhalinin çox az olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarına, Tiflis quberniyasının Borçalı, Axiska, Axılkələk qəzalarına yerləşdirildi. 1853-1856, 1868-1876-cı illər Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra da ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi davam etdi. Rus tədqiqatçısı N.Şavrov yazırdı ki, 1864-1876-cı illərdə, qeyri-rəsmi olaraq Qara dəniz sahillərində erməniləri və yunanları, daha sonra isə estonları, latışları və çexləri yerləşdirdik. 1877-1879-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra da təxminən 50 000 erməni və təxminən 40 000 yunan Qars bölgəsinə gətirildi və dərhal çox sayda digər millətlər ərazini boşaltdı. Bundan başqa, general Ter-Qukasov İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasına 35 000 Türkiyə ermənisi apardı. Kiçik Asiyadan fasiləsiz bu ərazilərə erməni axını başladı. Böyük miqyasda ermənilərin köçürülməsi 1893-94-cü illərdə Türkiyədə erməni

5 İlham Əliyev, *Qafqazda İmperiyalar və Ermənilərin Azərbaycan Arazilərinə Köçürülməsi*, ADPU-nun Nəşriyyatı, Bakü 2012, s. 46-48.

6 "İrəvan Xanlığı", AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakü 2010, s. 404.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

qiyamları zamanı başladı. 1894-1897-ci illərdə knyaz Qolitsinin dövründə Cənubi Qafqaza 900 000-ə yaxın erməni gəldi. Kiçik Asiyadan təxminən 35 000 erməni ailəsi Qarsa köçdü. İ.Şavrov yazırdı ki, "indi Cənubi Qafqazda yaşayan 1 300 000 erməninin 1 milyondan çoxu məmləkətin yerli əhalisinə mənsub olmayıb bizim tərəfimizdən yerləşdirilən İran və Türkiyə erməniləridirlər".⁷

XIX əsrin sonlarından etibarən ermənilər öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün terror təşkilatları yaratmağa başladılar. 1885-ci ildə Vanda Mkrtiç Portakalyan və digər şovinst ermənilər tərəfindən yaradılan Armenakan, 1887-ci ildə Avetis Nazarbekyan tərəfindən Cenevrədə yaradılan Hnçak (Zəng), 1890-cı ildə Tiflisdə Kristapor Mikaelyan, Stepan Zoryan, Simon Zavaryan tərəfindən yaradılan Daşnaksütun partiyalarının məqsədləri terror, qətliaqlar törətməklə yerli əhalini Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Türkiyənin Anadolu torpaqlarından çıxardaraq, əvəzində uydurma "Böyük Ermənistan" qurmaq idi. XIX əsrin sonlarında Osmanlı imperiyasına qarşı əsassız ərazi iddiaları uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Şimali Azərbaycana gələn erməni daşnakları Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər ərazilərdə yerli əhalini məhv etməyə başladılar. 1905-1907-ci illər erməni-müsəlman davası, 1918-ci il mart soyqırımını Azərbaycan xalqına ağır zərbələr vurdu.

Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan Dağlıq Qarabağa iddialarından əl çəkmədi. 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan Sovet Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarına əsasən Xankəndi inzibati mərkəz olmaqla, Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.⁸ 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan K(b)P MK katibi Q.A.Arutunov (Arutunyan) DQMV-nin Ermənistana verilməsi barədə İ.V.Stalinə məktub yazdı. Həmin məktubu ÜİK(b)P MK-nın katibi G.Malenkov Azərbaycan

7 Nikolay Shavrov, *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaz'ye: predstoyashchaya rasprodazha Mugani inorodtsam*, Baku 1990, s. 63-64.

8 *Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, VI cild, "Elm" Nəşriyyatı, Bakı 2008, s. 213.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

K(b)PMK-nin birinci katibi Mircəfər Bağirova göndərdi. M.Bağirov həmin il dekabrın 10-da ÜİK(b)PMK-nin katibinə Şuşa istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə razı olduğunu, əvəzində Ermənistanda azərbaycanlıların kompakt halda yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycana verilməsi məsələsinə baxmağı bildirdi.⁹

Azərbaycanlıların kütləvi formada yaşadığı yerlərdə ermənilərin sayını artırmaq məqsədilə Ermənistan 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyasını həyata keçirdi. 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilən azərbaycanlıların növbəti deportasiyasında məqsəd strateji əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən azərbaycanlıların çıxarılması idi. Bu məqsədlə Yerevan yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrindən azərbaycanlılar çıxarılmış, sonra rayon mərkəzləri, kənd və qəsəbə əhalisi köçürülmüşdür. Kür-Araz ovalığına köçürülmüş əhali iqlim şəraitinə uyğunlaşmadığı üçün kütləvi ölüm halları olmuşdur. Azərbaycanlıların köçürülməsi prosesi 1956-cı ilə qədər davam etmişdir. Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlının könüllü köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa, qərar təzyiqlər vasitəsilə icra edilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdir.¹⁰ Eyni zamanda daxili köçürmə adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 ailə (549 nəfər) Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürülmüşdür.¹¹ Azərbaycanlıların köçürüldüyü yerlərə tez bir zamanda xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirildilər. Bu, erməni müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, 1946-cı ilin əvvəllərində 130 min erməni Ermənistana

9 Musa Qasımlı, *Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən Azərbaycan Arazilərinin İşğalnadək Erməni İddiaları: Tarix Olduğu Kimi (1920-1994-cü illər)*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı 2016, s. 231-233.

10 Vaqif Arzumanlı-Nazim Mustafa, *Tarixin Qara Səhifələri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq, "Qartal" Nəşriyyatı*, Bakı 1998, s. 55.

11 *Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası*, Ermənistan-Azərbaycan, "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş, həmçinin azad edilmiş şəxslərlə bağlı statistik məlumatlar", <http://www.human.gov.az>, (Erişim tarixi: 23.02.2017); A.Ə Paşayev, *Köçürülmə*, "Azərbaycan" Nəşriyyatı, Bakı 1995, s. 26.

köçmək arzusunda olduğunu bildirdi.¹² Ermənilərin köçürülməsinə Hnçak və Armenakan partiyaları məqsədyönlü olaraq 1 milyon dollar xərclədilər. 1946-cı il ərzində Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min, 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan təxminən daha 10 min erməni, ümumiyyətlə 1946-1948-ci illərdə 100 minə yaxın erməni müxtəlif ölkələrdən Ermənistanına köçürüldü.¹³

Sonrakı illərdə də ermənilərin köçürülməsi davam etdirilmiş, 1962-1965-ci illərdə Kiprdən, sonralar Misir, Suriya, İran, ABŞ, Türkiyə, Uruqvay, Argentina və digər ölkələrdən təxminən 7 min erməni köçdü. Onların əksəriyyəti Yerevanda və şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor-Klikiya, Vedi rayonları ərazilərində məskunlaşdırıldılar. Ümumilikdə 1962-1973-cü illərdə 26, 1 min erməni xarici ölkələrdən Ermənistanına köçürüldü.¹⁴

50-ci illərin ortalarında ermənilər SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri A.Mikoyanın yardımı ilə yenidən Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırdılar. 60-cı illərdə Ermənistanda "Qarabağ Komitəsi" açıq fəaliyyətə başladı. 1960-cı ilin noyabrında Mikoyanın təşəbbüsü ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanına birləşdirilməsi haqqında hazırlanmış sənədlə Sov. İKP MK Rəyasət Heyətinə müraciət edildi. Lakin Rəyasət heyətindən əvvəl keçirilən iclasda Azərbaycan KP MK katibi Nazim Hacıyevin məruzəsindən sonra N.S.Xruşov hazırlanmış qərar layihəsini kənara atıb ermənilərin cəhdlərini rədd etmişdi.¹⁵ 1964-cü ilin əvvəllərində A.Mikoyan Dağlıq Qarabağın Ermənistanına birləşdirilməsi barədə yenidən Xruşova bildirdi. Xruşov onun təklifinə cavab olaraq demişdi ki, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin

12 Gagik Sarkisyan vd., *Istoriya armyanskogo naroda: S drevneyshikh vremen do nashikh dney*, M. G. Nersisyan, der., Izd-vo Yerevan. un-ta, Yerevan 1980, s. 283.

13 Sarkisyan, a.g.e., s. 283-284

14 Sarkisyan., a.g.e., s. 322.

15 Əsgər Abdullayev, *Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Təcavüzkarlıq Siyasəti (XIX əsrin axırı-XX əsr)*, "Elm" Nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 161.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Ermənistana bir sutka ərzində köçürülməsini təmin etmək üçün 12 min hərbi yük maşınları ayrılmasını təqdim etməyə hazırdır.¹⁶

Ermənistanın Azərbaycanla qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə bağlı növbəti təcavüzü XX əsrin 80-ci illərində başladı. 1988-ci il yanvarın 25-dən başlayaraq azərbaycanlıları öz yurdlarından qovmağa və qətlə yetirməyə başladılar. Fevralın 19-dan etibarən Yerevanda kütləvi mitinqlər başladı. Mitinq iştirakçıları "Ermənistanı türklərdən təmizləməli!", "Ermənistan yalnız ermənilər üçündür!" kimi şüarlar irəli sürdülər. Fevralın 28-29-da SSRİ xüsusi xidmət orqanlarının erməni təşviqatçıları Sumqayıtda təxribat törətdilər və qırğınları videolentə çəkərək dünya ölkələrində yayımladılar. Sumqayıt hadisələrini törətməklə erməni dairələri ermənilərin və azərbaycanlıların bir yerdə yaşamasının mümkün olmadığını göstərmiş, SSRİ rəhbərliyi isə hər iki respublikaya təzyiq etmək məqsədini güdmüşdü.

1989-cu il 1 dekabr tarixində Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın birləşdirilməsi haqqında rəsmi sənəd qəbul edildi. 1990-cı il 23 avqust tarixli "Ermənistanın suverenliyi barədə" bəyannamənin preambulasında yazılırdı: "Bəyannamə Ermənistan SSR Ali Soveti və Dağlıq Qarabağ Milli Sovetinin 1989-cu il 1 dekabr tarixli "Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın birləşdirilməsi haqqında" qərarına əsaslanır".¹⁷

Ermənistanın bilavasitə müdaxiləsi nəticəsində 1991-ci il sentyabrın 2-də erməni separatçıları Azərbaycan Respublikası ərazisində qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası və 15 min nəfərdən ibarət "DQR özünümüdafiə qüvvəsi" yaratdılar.¹⁸ Regionda geostrateji maraqları olan Rusiyanın dəstəyinə arxalanan Ermənistan təcavüzkar siyasətini "özünümüdafiə qüvvəsini" müdafiə etmək pərdəsi altında gizlədərək, Azərbaycanda olan

16 Abdullayev, a.g.e., s. 162.

17 Pis'mo predstavatelya Azerbaydzhana ot 10 fevralya 1994 goda na imya General'nogo sekretarya, Dokument S/1994/155, Sovet Bezopasnosti. Ofitsial'noye otchety sorok devyatyy god dopolneniye za yanvar', fevral', mart 1994 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1997, s.129-130.

18 "Le commencement du conflit du Karabagh, Série réalités sur le Karabagh», Fondation Heidar Aliyev, Bakou 2006, s. 12.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

daxili qeyri-sabitlikdən istifadə etdi və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini (ərazisi 4388 km²) və ətraf əraziləri - Ağdamı, Füzulini, Laçını, Kəlbəcəri, Cəbrayılı, Qubadlı, Zəngilanı işğal etdi.¹⁹ Ermənilərin adları çəkilən əraziləri işğalı nəticəsində sənaye və kənd təsərrüfatı, kommunikasiya sistemi dağıdıldı, 1 milyondan çox qaçqın, məcburi köçkün kütləsi yarandı. Məhz adları çəkilən şəhər və rayonlar turizm, sanatoriya, sənaye, sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı sahələrində ölkənin büdcəsinə ciddi gəlir verirdi. Nəticədə işsizlik, miqrasiya, demoqrafiya və başqa problemlər yarandı. Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanla birləşdirən yeganə nəqliyyat yolu olan Mehri dəmiryolunu Ermənistanın dağıtması nəticəsində Naxçıvan blokadada qaldı.²⁰ Çünki sovet dövründə (1920-1921-ci illərdə) Azərbaycanın Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur mahallarının Ermənistana verilməsi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası anklav əraziyə çevrilmişdi. Yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Soveti Məclisinin sədri, uzaqqörən siyasətçi Heydər Əliyevin gərgin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Türkiyə və İranla nəqliyyat, elektrik sahələrində əlaqələr yaradıldıqdan sonra Naxçıvan blokadadan xilas oldu.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində 20000-dən çox insan həlak oldu, 50000-dən çox insan yaralandı, yaxud şikəst oldu, təxminən 4866 nəfər əsir və girov düşdü. Onlardan 314-ü qadın, 58-i uşaq, 255-i qoca idi.²¹ 1 milyondan çox insan qaçqın və məcburu köçkün vəziyyətinə düşdü.

Azərbaycanın otlaq sahəsinin 70%-i, o cümlədən 595 600 hektar kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahəsi, 246 000 hektar meşə massivi,

19 "Ermənistanda Aparılan Etnik Təmizləmə və Ermənistan Silahlı Qüvvələri Tərəfindən Azərbaycan'ın 20 Faiz Arazisinin İşğalı Nəticəsində Yaranmış Bir milyonadək Qaçqın və Məcburi Köçkünlər Haqqında Məlumat (1988-2005-ci illər)", *Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi*, Bakı 2005, s. 9.

20 Pis'mo predstavitel'ya Azerbaydzhanu ot 14 maya 1993 goda na imya Predsedatelya Soveta Bezopasnosti, Covet Bezopasnosti. Ofitsial'noye otchet'ye sorok vos'moy god dopolneniye za aprel', may, iyun' 1993 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1996, s. 229-230.

21 *Sbornik dokumentov OON po armyano-azerbaydzhanskomu nagorno-karabakhskomu konfliktu*, Ministerstvo Inostrannykh Del, Bakı 2009, s. 367.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

10 100 hektar boş sahəsi işğal altındadır.²² İşğal edilən ərazilərdən 244 min baş xırdabuynuzlu, 69 min baş iribuynuzlu mal-qara, yalnız 1993-cü ildə 206 600 ton odun Ermənistana daşındı. Çoxlu miqdarda tarixi, mədəni, dini abidələr, incəsənət əsərləri məhv edildi, yaxud Ermənistana aparılaraq, xarici ölkələrdə satıldı, onların hansı ölkəyə məxsus olduğu, irsi, milli kökləri dəyişdirildi. Azərbaycan ərazilərini işğal edərkən Ermənistan Xocalıda mülki əhaliyə qarşı soyqırımını törətmişdir. Bu, bəşəriyyətə və sivilizasiyaya qarşı törədilmiş cinayətdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü ildə verdiyi sərəncamla Nazirlər Kabinetinin nəzdində Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə işçi qrupu yaradıldı. İşçi qrupunun hazırladığı hesabatda əsasən 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış, dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 90 milyon kvadrat kilometrədən artıq olan 150 min yaşayış binası, 4366 sosial-mədəni obyekt, həmçinin 695 tibb müəssisəsi dağıdılmışdır, kənd təsərrüfatı, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır.²³ Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə işçi qrupunun məlumatına görə, Ermənistanın ölkəmizə vurduğu zərərin yekun məbləği 816,15 milyard dollar həcmindədir.²⁴ Başqa sözlə, əhalinin tələfolma, sağlamlığın və normal yaşayış səviyyəsinin itirilməsi hesabına humanitar-mənəvi itkilər 140,4 milyard dollar, əmlakının məhv edilməsi nəticəsində əhaliyə dəymiş maddi zərər 7,4 milyard dollar, dövlətə sosial və iqtisadi sahələrdə dəymiş zərər 126,46 milyard dollar, ətraf mühit və

22 "Les consequences de l'agression Armenien contre l'Azerbaïdjan, Serie réalités sur le Karabagh", *Fondation Heidar Aliyev*, Bakou 2006, s. 6.

23 "Ermənistanın Azərbaycana vurduğu ziyan - 800 milyard ABD dolları", *Tezadlar*, <http://www.tezadlar.az/problem/16349-ermnistann-azrbaycana-vurduu-ziyan-800-milyard-ab-dollar.html>, (Erişim tarixi: 12.07.2016).

24 "Onlar Azərbaycana 800 milyarddan çox ziyan vurublar", *Sputnik*, <https://sputnik.az/karabakh/20170222/409049082/azerbaycana-800-milyarddan-cox-ziyan-vurulub.html>, (Erişim Tarixi: 22.02.2017).

təbii sərvətlər üzrə itkilər 244,42 milyard dollar, tarixi və mədəniyyət abidələrinə dəymiş zərər 177 milyard dollar, işğalla bağlı izafi hərbi xərclər, məhdudiyətlər və itkilər 124,47 milyard dollardır.²⁵

Azərbaycanın İşğal Olunmuş Ərazilərindəki Tarix və Mədəniyyət Abidələrini Müdafiə Təşkilatı ictimai birliyinin məlumatına görə, ilkin hesablamalara görə, işğal nəticəsində Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulmuş zərər aşağıdakı kimi dəyərləndirilir: Dövlət qeydiyyatında olan tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərin ümumi miqdarı: 84 883 726\$; Dövlət qeydiyyatında olmayan tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərlərin ümumi miqdarı: 46 066 086\$; İşğal olunmuş ərazilərdəki daşınan tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərin ümumi hesabı: 47 050 188\$; İşğal olunmuş ərazilərdəki tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərin ümumi hesabı: 177 000 000\$.²⁶

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə işğal altındakı torpaqlarımızda tarixi-dini abidələrin təqribi sayı 403-dür. Onlardan 67-si məscidlər, 144-ü məbədlər (Alban irsinə aid kilsələr, sovmələr və monastırlar), 192-i ziyarətgahlardır (pirilər, türbələr, ocaqlar, məqbərələr).²⁷ Son illərdə məscidlərdə mal-qara və digər heyvanların saxlanması faktı Qərbi ölkələrinin fotomüxbirləri tərəfindən də lentə alınmış və bütün dünya ictimaiyyəti bu kadrlarla tanış olmuşdur.

GÜRCÜSTANDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cənubi Qafqazda münaqişələrin mövcud olduğu ölkələrdən biri Gürcüstandır. Gürcüstanın identik etnoslu dövlətlərlə sərhəddə yerləşməsi, orada kompakt halda məskunlaşan bir neçə millətin olması ölkəni

²⁵ Aynı yer.

²⁶ "Ermənilər Azərbaycana məxsus qədim tikililər üzərində özlərinə "tarix" yaradırlar", *Tele Inform*, <http://teleinform.com/?p=25543>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).

²⁷ Nahid Məmmədov, İşğal Altındakı Tarixi-Dini Abidələrimiz, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı 2015, s. 5.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

münaqişələr zonasına çevirmişdir. Samsxet-Cavaxetiyada məskunlaşan erməni əhalisi Ermənistanla, Kvemo Kartlidə (Borçalıda) yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycanla, Şida Kartlidə yaşayan osetinlər Şimali Osetiya ilə, Pankissdə yaşayan kistinlər (vaynax-çeçenlər) Çeçenistanla, Kvarel rayonunda yaşayan avarlar Dağıstanla sərhəddir. Bu ərazilər potensial münaqişə zonaları hesab edilir. Kompakt və ya səpələnmiş halda respublikanın daxili rayonlarında məskunlaşan öz etnosları ilə sərhəd olmayan etnik qruplar arasında isə açıq münaqişə yoxdur. Samsxet-Cavaxetiyaya 6 rayon – Adijen, Aspindza, Axalsix, Borjomi, Axalkələki və Ninotsminda daxildir. Orada 150 minə yaxın erməni yaşadığını yazan Gürcüstan tədqiqatçısı E.Metreveli Rusiya hərbi bazalarının iki əsrdən bəri Axalkələkidə olmasının bu regionda qeyri-sabirliyin əsas səbəblərindən biri olduğunu yazır.²⁸ Tədqiqatçı qeyd edir ki, 2014-cü ildə Qars-Axalkələki-Tbilisi-Bakı dəmiryolu inşa edildikdən və digər layihələr həyata keçirildikdən, 2007-ci ildə Rusiya hərbi bazaları çıxarıldıqdan sonra regionda vəziyyət dəyişmişdir.²⁹ 2000-ci ildə Vaziani və Qudautdan Rusiyanın 2 hərbi bazası çıxarıldı. Batumi və Axalkələkidən Rusiya öz bazasını çıxarmaq istəmədiyi üçün Rusiya və Gürcüstan arasında ixtilaf yarandı. Rusiya minimum 25 il öz bazasını bu bölgədə saxlamaq istəsə də, Gürcüstan buna razı deyildi.

Cavaxetiyanın ərazisi iki rayondan – Ninotsminda və Axalkələki rayonlarından ibarətdir. 2013-cü il məlumatına görə burada ermənilər əhalinin 86, 6 faizini, gürcülər 11, 4 faizini, ruslar və digər millətlər 1 faizdən azını təşkil edirlər. Ermənilər Cavaxetiyada Dağlıq Qarabağ ssenarisi üzrə hərəkət etməyə cəhd edirlər. Eyni iddiaları – tarixi mənsubiyyət, sosial-iqtisadi cəhətdən təmin edilməmək, ermənilərin öz müqəddəratını təyin etməsi iddialarını irəli sürürlər. Burada yaşayan ermənilər hələ XIX əsrin II yarısından etibarən Samsxet-Cavaxetiyanın tarixi mənsubiyyəti barədə

28 Vladimir Papava vd., *Dzhavakheti Vyzovy i perspektivy*, i Gruzinskiy fond strategicheskikh i mezhdunarodnykh issledovaniy, Tbilisi 2013, s. 10.

29 Papava, a.g.e., s. 12.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

mübahisələr etməyə başlamışdılar.³⁰ Gürcüstan tədqiqatçıları Q.Marxuliya və N.Ardbelavanın yazdıqları məqalədə Gürcüstanda olan erməni diasporunun antigürcü fəaliyyətindən bəhs edilir.³¹ Hətta gürcü-abxaz münaqişəsi zamanı ermənilər abxazların tərəfində vuruşurdular. Gürcülər bildirirlər ki, general Baqramyanın əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan batalyonu abxazların tərəfində fəal vuruşaraq gürcülərə qarşı qəddarlıqlar etmişlər.³² Q.Marxuliyanın yazdığı məqalələrdə erməni ekspansionizminin tarixi kökləri və Ermənistanın Gürcüstanda olan geosiyasi maraqları araşdırılır.³³ Q.Marxuliya bildirir ki, Gürcüstan Baş Prokurorluğunda Abxaziya müharibəsi zamanı dinc gürcü əhalisinə qarşı törədilmiş cinayətlər barədə 200 cildlik material saxlanılır: “Ən dəhşətli cinayətləri Baqramyan batalyonu törədib. Bu cinayətlər hamıya məlum olmalı və dünya ictimaiyyəti tərəfindən qınanmalıdır”.³⁴

Erməni tədqiqatçılar Cavaxetiyada yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi cəhətdən təmin edilmədiyini, yalnız 1980-ci illərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda hadisələr başlayandan sonra hökumətin “Cavaxetiya əhalisinin sosial-iqtisadi inkişafı proqramı”nı qəbul etdiyini yazırlar.³⁵ Ermənilərin bu iddiaları barədə tədqiqat aparan Gürcüstan tədqiqatçısı V. Papava yazır ki, həqiqətən Gürcüstan Samtsxe-Cavaxetiyada sosial-iqtisadi

30 David Darchiashvili, “Yuzhnaya Gruzia: vyzov i zadachi bezopasnost”, *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 1, 2002, s. 180.

31 Guram Markhuliya, N. Ardbelava, “Armyanskaya diaspora v Gruzii i ikh antigruzinskaya deyatel'nost”, *Pravo i Politologiya*, 3, 2009, s. 70-74.

32 “Malen'kaya Armeniya” v Gruzii, ili chto predstavlyayet iz sebya Samtskhe-Dzhavakhetiya?”, *News Day*, <http://news.day.az/georgia/93510.html>, (Erişim tarixi: 16.10.2007); Bruno Koppiters, *Federalizm i konflikt na Kavkaze*, Moskovskiy Tsentr Karnegi, Moskva 2002, s. 26.

33 Guram Markhuliya-N. Ardbelava, “Armyanskaya diaspora v Gruzii i ikh antigruzinskaya deyatel'nost”, *Pravo i Politologiya*, 3, 2009, s. 70-74; Guram Markhuliya, “Geopoliticheskaya interesy Armenii v Grueii”, *Pravo i Politologiya*, 3, 2008, s.38-42; Guram Markhuliya, “Geoistoricheskiye aspekty armyanskogo ekspansioniema”, *Pravo i Politologiya*, 7, 2010, s.45-52; Guram Markhuliya, “Guram Markhuliya protiv armyan dzhavakhka”, *Pravo i Politologiya*, 2, 2009, s. 39-42.

34 “Quram Marxulia: Abxaziya müharibəsində ən dəhşətli cinayətləri Baqramyan batalyonu törədib”, *Voice Press*, <http://voicepress.az/siyaset/15984-quram-marxulia-abxaziya-muharibesinde-en-dehshetli-cinayetleri-baqramyan-batalyonu-toredib.html>, (Erişim tarixi: 14.03.2017).

35 Sergey Minasyan, “Situatsiya v Dzhavakhke v kontekste problemy vyvoda rossiyskikh voyennykh baz iz Gruzii”, *21-y VEK*, 1, 2005, s. 35.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

vəziyyətin yaxşılaşdırılması barədə dəfələrlə qərarlar qəbul etsə də, həyata keçirilməmişdir. Amma Gürcüstanın digər rayonlarında da belə olmuşdur.³⁶ 2004-cü il dekabrın 9-da Gürcüstanın Prezidenti M. Saakaşvili Axalkələkidə olanda ermənilər avtomobil yollarının olmamasından, digər sosial-iqtisadi məsələlərin çətinliyindən şikayətləndikdə M.Saakaşvili "yazdan bəri 100 erməni uşağının dövlət hesabına Tbilisiyə ali təhsil almağa göndərildiyini" bildirdi.³⁷ Samsxetin mərkəzi Axaltsix, Cavaxetiyanın mərkəzi Axalkələkidir. 1998-ci ilin sentyabr ayında Rusiya və Ermənistanla sıx əlaqələr yaradan Acariya Muxtariyyəti lideri Aslan Abaşidzenin Samsxet-Cavaxetiyanı Acariya ilə birləşdirmək ideyası "Cavakx" erməni hərəkatı nümayəndələri üçün bir bəhanə oldu. A.Abaşidze 1991-2004-cü illərdə Acariyaya rəhbərlik etdi. 2004-cü ildə bu muxtar respublikada mərkəzdənqaçma meyilləri gücləndiyi üçün M.Saakaşvili orada hakimiyyəti devirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1988-ci ildən milli ictimai hərəkat adı altında Axalkələki rayonunda fəaliyyətə başlayan "Cavakx" tez bir zamanda siyasi qruplaşmaya çevrilmiş, silahlı dəstələr yaratmış, Qarabağ müharibəsində fəal iştirak etmiş, Daşnaksütunla sıx əlaqələr yaratmışdı. Daşnaksütun partiyasının proqramında Axalkələkin Ermənistanla daxil olması da planlaşdırılmışdı. Daşnaksütun partiyasının nümayəndələrindən biri olan Vahan Ovanesyan Gürcüstanın erməniləri ərazidən çıxarması barədə car çəkirdi.³⁸ Yerli ermənilərin mədəniyyətinin inkişafı bəhanəsilə yaradılan "Cavakx" hərəkatı açıqca siyasi məqsədlər uğrunda mübarizəyə keçərək 1995-ci ildə Gürcüstan Prezidentinə Cavaxetiyada ayrıca federal struktur yaradılması "zəruriliyi" barədə məktub göndərdi. Halbuki, E.Şevardnadze hakimiyyətə gəldikdən sonra Gürcüstanda yaşayan ermənilər üçün 200 məktəb açdırmış, Ermənistandan dərsliklərin alınmasına, 1995-ci ildən Ninotsminda və Axalkələk rayonlarında işlərin erməni dilində aparılmasına icazə vermiş, 1997-ci ildən isə erməni dilinin öyrənilməsi üçün 300 min lari

36 Papava, a.g.e., s. 20.

37 Minasyan, a.g.m., s. 44.

38 David Darchiashvili, "Yuzhnaya Gruzziya: vyzov i zadachi bezopasnosti", *Tsentrāl'naya Aziya i Kavkaz*, 1, 2002, s. 184.

ayırılmışdı.³⁹ Cavaxetiyada 3 telekanal və 1 radio erməni dilindədir. Ermənilər Cavaxetiyanı “Kiçik Ermənistan” adlandırırlar. Mağazalar, elanlar, küçə adları erməni dilindədir. Hər yerdə, dövlət idarələrində Ermənistanın bayrağına rast gəlmək olar. Məktəblərdə, icra hakimiyyətinin binasında Gürcüstan bayrağı ilə yanaşı Ermənistan bayrağı da asılmışdır. İWPR (The Institute for War and Peace Reporting) beynəlxalq təşkilatının nümayəndəsi bildirir ki, Cavaxetiyada olanda fikirləşirsən ki, bura Gürcüstan üçün potensial Dağlıq Qarabağdır.⁴⁰ Gürcü jurnalistləri bildirirlər ki, Dağlıq Qarabağ müharibə olmasaydı, Cavaxetiyada olacaqdı. Nə qədər ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll edilməmişdir, ermənilər Gürcüstan hakimiyyətinə qarşı fəal hərəkət etməyə risk etmirlər.⁴¹ Ermənistan dəfələrlə Gürcüstan hökumətini Cavaxetiyada yaşayan erməniləri sıxışdırmasında günahlandırmışdı. Ermənilər bildirirlər ki, bu torpaqlar Ermənistana məxsus olmuşdur.⁴² Abxaz münaqişəsində ermənilər nəinki Gürcüstan tərəfdə vuruşmamış, hətta separatçı abxazlara kömək etmişlər.⁴³ Ermənilərin öz məqsədlərinə çatmaq üçün məskunlaşdıqları ölkənin vəziyyətindən sui-istifadə halları və dövlətə daxildən zərbə vurmaq məqsədləri birinci dəfə deyildi. Hələ I Dünya müharibəsi illərində ermənilər Osmanlı İmperiyasındakı şəraitdən istifadə edərək qiyamlar qaldırmaqla dövləti zəiflətməyə və öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün onun məğlub olmasına çalışırdılar. Osmanlı hökumətinin onlara qarşı gördüyü qanuni təhlükəsizlik tədbirlərini hazırda ermənilər “erməni soyqırımı” kimi dünyada qəbul etdirməyə cəhd edirlər. Ermənistan Azərbaycanla müharibə vəziyyətində olduğu üçün Gürcüstanla müharibədən yayınaraq 1998-ci ilin noyabrında əməkdaşlıq barədə müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan

39 *Aynı yer.*

40 “Malen’kaya Armeniya” v Gruzii, ili chto predstavlyayet iz sebya Samtskhe-Dzhavakhetiya?, *Day.Az*, <http://news.day.az/georgia/93510.html>, (Erişim tarixi: 16.10.2007).

41 *Aynı yer.*

42 “Samtskhe-Dzhavakhetiya-ocherednoy shag k mificheskoy “Velikoy Armenii”, *Inosmi*, <http://inosmi.ru/caucasus/20110623/171107714.html>, (Erişim tarixi: 23.06.2011.)

43 “Malen’kaya Armeniya” v Gruzii, ili chto predstavlyayet iz sebya Samtskhe-Dzhavakhetiya?, *Day.Az*, <http://news.day.az/georgia/93510.html>, (Erişim tarixi: 16.10.2007).

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü, vətəndaşlarının bərabər hüquqlu olduğunu tanıdı və ərazi potensial münaqişə zonası olaraq qaldı. V.Sarkisyan Gürcüstanda olan erməni separatçıların saytında yerləşdirdiyi “23 minlik Samtsxe əyaləti köhnə və yeni çağırışlara qarşı” adlı məqaləsində yazır ki, Cavaxetiya erməni regionunun tərkib hissəsidir.⁴⁴

Dünyanın 22 ölkəsində fəaliyyət göstərən İWPR (The Institute for War and Peace Reporting) beynəlxalq təşkilatı Cavaxetiya bölgəsində olarkən erməni uşaqların məktəblərdə türklərə qarşı düşmənçilik ruhunda yetişdirildiyinin şahidi oldu. Belə ki, Azərbaycandan olan jurnalist məktəbin qarşısında kəndin ağsaqqalları ilə söhbət edərkən 10-11 yaşlı erməni millətindən olan məktəblilər “türk” deyərək onu daşla vurmağa başladılar. Ancaq müdaxilədən sonra uşaqlar kənarlaşdırıldı. Xarici nümayəndənin fikrincə, bunun bir sadə izahı vardır – Ermənistanın tarix dərsliləri erməni uşaqlarını türklərə qarşı düşmənçilik ruhunda yetişdirir.⁴⁵

Samsxet-Cavaxetiyada olan potensial münaqişələrdən biri də Ahıska türklərinin Gürcüstanda yaşamaq hüququnu tələb etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 1944-cü ilin noyabrında sovet hökumətinin təzyiqi ilə 125 min Ahıska türkü Mərkəzi Asiya respublikalarına deportasiya edildi. Erməni tədqiqatçılar 1939-cu ildə Samtsxe-Cavaxetiyada əhalinin siyahısında türklərin ikinci yerdə durduğunu və 87992 nəfər olduğunu yazırlar.⁴⁶ Məhz həmin deportasiya nəticəsində bölgədə *demoqrafik* vəziyyət dəyişdi. Gürcüstan tədqiqatçıları hesab edirlər ki, Samtsxedə ermənilər 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsindən sonra bölgəyə gəlmişlər. Erməni tədqiqatçılar saxtakarlıqla bildirirlər ki, Cavaxetiya Ermənistana məxsus olmuşdur, XIX əsrin I yarısında regionda türk hakimiyyəti ilə əlaqədar demoqrafik dəyişikliklər olmuşdur.⁴⁷ Ermənilərin belə iddialarına

44 Guram Markhuliya, “Geopoliticheskaya interesy Armenii v Grueii”, *Pravo i Politologiya*, 3, 2008, s. 38-39.

45 “Malen’kaya Armeniya” v Gruzii, ili chto predstavlyayet iz sebya Samtskhe-Dzhavakhetiya?”, *Day.Az*, <http://news.day.az/georgia/93510.html>, (Erişim tarixi: 16.10.2007).

46 Minasyan., *a.g.m.*, s. 29.

47 Minasyan., *a.g.m.*, s. 27.

qarşı olaraq gürcü tarixçi Quram Marxuliya “Ermənistanın Gürcüstanda geosiyasi maraqları” adlı məqaləsində yazır ki, “ermənilər gürcü toponimlərini dəyişdirərək özlərini Gürcüstanda deyil, Ermənistanda hesab edirlər. “Samtsxe” adının mənası “meshlər ölkəsi” deməkdir. Bu yerin adı tarixən bu ərazidə mesheti xalqının yaşaması ilə bağlıdır. Ahıska (mesheti) türkləri barədə tədqiqat aparan Türkiyə tədqiqatçıları Serhat Keskin və Anaç Özge yazırlar ki, Ahıska türkləri Gürcüstanda Mesheti (indi Samtsxe)-Cavaxetiya bölgəsində yaşamış türkdilli müsəlmanlardır. 1828-1829-cu illərdə Osmanlı-Rusiya müharibəsində Rusiya Qafqazda Suxumi, Ahıska, Qars və Ərzuruma qədər bölgələri işğal etdi. 1829-cu il 29 dekabr tarixdə imzalanan Ədirnə sazişinə görə Osmanlı dövləti Poti və Anapa ilə birlikdə Ahıska və Axalkələki Rusiyaya verdi. 1921-ci ildə bağlanan Moskva və Qars sazişləri ilə bu bölgə Gürcüstanın torpağı olaraq qəbul edilmişdir.⁴⁸ Q.Marxuliya yazır ki, Cavaxetiyada bu gün demoqrafik və mədəni sahədə gürcülərin soyqırımını həyata keçirilir”.⁴⁹

1989-cu ilin may-iyun aylarında Özbəkistanın Fərqanə rayonunda Ahıskalılara qarşı kütləvi çıxışlar oldu. Özbəkistanın Fərqanə bölgəsində onlar qətləmə məruz qaldılar. Bu zaman Ahıska türkləri Azərbaycana, Ukraynaya, Rusiyaya və digər Orta Asiya ölkələrinə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Hazırda Ahıska türkləri 10 ölkədə yaşayırlar.⁵⁰ Vətənə qayıtmağı tələb edənlər ikiyə bölünmüşdülər. Ahıska türklərinin bir hissəsi özlərini gürcülər hesab edərək Gürcüstanın istənilən ərazisində yerləşməyə razı idilər və “Gürcü repatriantlarının ittifaqı” və b. siyasi təşkilatlarda birləşmişdilər, digər hissəsi isə özlərini türk hesab edərək, “Vatan”, “Umit” təşkilatlarında birləşmiş, Türkiyədə yaşamaq istəyirdilər.⁵¹ 1989-cu ildə Ahıska türkləri Gürcüstanda muxtariyyət verilməsini tələb

48 Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset. A. Aydınğün vd., der., Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara 2016, s. 275.

49 Guram Markhuliya, “Geopoliticheskaya interesy Armenii v Grueii”, *Pravo i Politologiya*, 3, 2008, s. 38-39.

50 Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset. , a.g.e., s. 276.

51 Irina Badurashvili et al., “Problemy repatriatsii meskov v Gruzuyu”, *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 1, 2000, s.190.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

etdilər. 1996-cı ildə Gürcüstanın Prezidenti E.Şevardnadze deportasiya edilmiş Ahıska türklərinin qayıtması barədə qanun qəbul etdi. Gürcüstanda Ahıska türklərinin geri dönməsinə dörd əsas fakt mane olur. Bu barədə tədqiqat işi aparan Lavrentiy Caniaşvili yazır ki, birincisi, Gürcüstanda 1990-cı ildə Ahıska türkləri və Gürcüstandakı xristianlar arasında 1918-ci ildə yaranmış münaqişələr barədə türkofobiya əhval-ruhuyəsi yaranmışdır. Ahıska türklərinin ən fəal təşkilatı olan “Vətən cəmiyyəti”nin Rusiya ilə əlaqələrinə dair iddialar vardır. Rusiyanın Ahıska türklərindən Gürcüstanda etnik münaqişələrdə istifadə edəcəyi qorxusu vardır. Gürcüstanda Ahıska türklərinə mədəni muxtariyyət və bəzi mədəni hüquqlar verilməsi tələblərindən qorxurlar. İkincisi, Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişəsindən sonra ölkədə qaçqın və məcburu köçkün kütləsi yaranmışdır. Bu problemləri həll etməyən Gürcüstan Ahıska türklərinin geri dönməsindən irəli gələn iqtisadi yükü qaldıra bilməyəcəkdir. Üçüncüsü, Ahıska türklərinin geri dönüşü etno-demoqrafik şəraiti dəyişdirəcəkdir. Gürcü tədqiqatçının dediklərindən biri də budur ki, Ahıska türkləri müsəlmanlaşdırılmış gürcülərdir. Bundan da məqsəd Ahıska türkləri Gürcüstanda yaşayacaqlarsa, onlara türk kimliklərini unutturmaqdır. Dördüncüsü, Samtsxe-Cavaxetiyadakı ermənilər ilə Ahıska türkləri arasında problemlərin yaşanacağından ehtiyat edilir.⁵² Bu barədə tədqiqat aparan Türkiyə tədqiqatçıları Y.Blestka və T.K.Tuncel yazırlar ki, “erməni amili” Ahıska türklərinin Gürcüstana geri dönməsinə imkan verməyən əsas amildir.⁵³

2007-ci ildə Gürcüstan hökuməti Ahıska türklərinin vətənə qayıtması barədə yenidən qanun qəbul etsə də, Ahıska (Mehseti) bölgəsinə çox az sayda ailə köçürüldü.⁵⁴

Samtsxe-Cavaxetiyada yaşayan ermənilər Ahıska türklərinin geri dönməsinə etiraz edirlər. 1991-ci ildə Acarıstandan gələn qaçqınlar da

52 Gürcüstan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, a.g.e., s. 321-323.

53 Gürcüstan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, a.g.e., s. 320.

54 Gürcüstan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, a.g.e., s. 276.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ermənilərin onları kəndə buraxmamasından, yolları bağlamalarından şikayət edirdilər. Acarlar əsasən Ninotsminda rayonunun Qorelovka kəndində yerləşmişlər. Hətta ermənilər acarları qovmaq üçün qonşu kəndlərdən 300 silahlı erməninini gətirmişdilər. Buna cavab olaraq acarlar da 300 nəfər silahlı ilə müqavimət göstərdikdən sonra ermənilər güzəştə getmişdilər.⁵⁵

Pankiss dərəsində yaşayan çeçen-kistinlər arasında Çeçenistanla birləşmək cəhdlərinin olması digər potensial münaqişə ocağı yaratdı. Rusiya mənbələrinə görə, çeçen separatçıları Rusiya-Gürcüstan sərhədlərinin Pankiss dərəsində öz bazalarını yaratmışdılar.⁵⁶ 2001-ci ilin yazında çeçen terrorçuları öz bazalarından Rusiyaya zərbələr vurduqda, Moskva Gürcüstandan Pankiss dərəsində terrorçu bazalarının ləğv edilməsini tələb etdi. Gürcüstan Rusiyanı Abxaziyanın separatçı fəaliyyətini müdafiə etməkdə ittiham edirsə, Rusiya Gürcüstanı çeçen terrorçuların sığınacaq tapdığı Pankiss dərəsində vəziyyətlə bağlı günahlandırır.

Avarların yaşadığı Dağıstanla sərhəd ərazi olan Kvarel rayonu, həmçinin azərbaycanlıların yaşadığı Kvemo Kartli (Borçalı) də potensial münaqişə zonaları hesab edilir.

Gürcüstanda azərbaycanlılar əsasən Kvemo Kartli, Kaxeti, Şida Kartli, Mxeta-Mtianeti bölgələrində, Acarıstan Muxtar Respublikasında, həmçinin Tbilisi və Batumu şəhərlərində tarixən kompakt halda yaşayırlar. Borçalı tarixən Azərbaycan torpaqlarıdır. XVIII əsrin əvvəllərində Borçalı Gəncə bəylərbəyinin hakimiyyəti altında idi. 1736-cı ildə Nadir şahın hakimiyyətinə etiraz etdiyi üçün Borçalı bəylərbəyi Cavadxan Ziyadoğludan alınmış 1737-ci ildə gürcü kralı II Teymurasın hakimiyyəti altına verilmişdir.⁵⁷ 1783-cü il 24 iyul tarixdə Rusiya çarı II Yekaterina ilə Kartli-Kaxetiya Kralı II İrakli

55 "“Malen'kaya Armeniya” v Gruzii, ili chto predstavlyayet iz sebya Samtskhe-Dzhavakhetiya?”, Day.Az, <http://news.day.az/georgia/93510.html>, (Erişim tarixi: 16.10.2007).

56 "Sistemnaya istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy", M. Bogaturova, ed., *Revolyutsiya Kul'tura*, V 2-kh t. T.2, 2006, s. 160.

57 Gürcüstan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, a.g.e., s. 219.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

arasında imzalanmış Georgievsk sazişinə əsasən Kartli-Kaxetiya Krallığı (Şərqi Gürcüstan) Rusiyanın himayəsi altına keçərkən Gürcü Krallığı sərhədləri daxilində qalmış tarixi Azərbaycan torpaqları olan Borçalı, Şəmsəddil və s. mahallar Rusiyaya verilmişdir. Gürcülər bu regiona II Dünya müharibəsindən sonra gəlmişlər. 1940-cı illərdə Lüksemburq və Traunberq qəsəbələrindən almanlar deportasiya edildikdən sonra gürcülər həmin yerlərə yerləşdirildi. Bolnisi qəsəbəsi yaxınlığında Ratevan və Raçiş Urbani kəndləri salındı, Gürcüstan Respublikasının qərbindən ora gürcülər köçürüldü, 1950-ci illərdə Marneuli ətrafında gürcü əhali üçün Sereteli Orconikidze adlı kəndlər salındı. Məqsəd regionda əhalinin milli tərkibini gürcülərin xeyrinə dəyişdirmək idi.⁵⁸

Gürcüstan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra Borçalı bölgəsinin daxil olduğu Kvemo Kartli bölgəsi yaradıldı. Kvemo-Kartlinin mərkəzi Rustavi şəhəridir, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Tsalka, Tetri Tskaro, Qardabani rayonlarından ibarətdir. SSRİ dağıldıqdan sonra, rəsmi statistika görə, əgər Gürcüstanda 307 min azərbaycanlı yaşayırdısa, 2002-ci ildə 284 min 761 azərbaycanlı yaşayırdı.⁵⁹ Müstəqilliyin ilk illərində Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti ağırlaşmış, hüquqları pozulmuş və onların bir hissəsi başqa ölkələrə köçmüşlər. Sosial-iqtisadi şəraitin pisləşməsi Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların İrana da meyil etməsinə səbəb olmuşdur. E.Şevardnadze hakimiyyətə gələndə qədər Gürcüstandan 800 azərbaycanlı ailəsi öz doğma yurdundan köçmüşdü.⁶⁰ 2014-cü ildə keçirilmiş əhali siyahıya almasının nəticələrinə əsasən Gürcüstanda azərbaycanlıların sayı 233 024 nəfərdir. Borçalıda yaşayan azərbaycanlılar isə bildirlər ki, Gürcüstan hökuməti rəsmi mənbələrdə azərbaycanlıların sayını məhdudlaşdırır. Əslində onların sayı 380-500 min arasındadır.⁶¹

58 Loğman Nəsilbi, *Borçalı və Onun Problemləri*, "Borçalı" Nəşriyyatı, Bakı 2003, s. 27.

59 Musa Qasımlı, *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti(1991-2003)*: 2 hissədə. 1 hissə. "Mütərcim" Nəşriyyatı, Bakı 2015, s. 619.

60 Qasımlı, *a.g.e.*, s. 621.

61 Gürcüstan'daki Müslüman Topululuklar Azınlıq Hakları, *Kimlik, Siyasət, a.g.e.*, s. 222-223.

ABXAZIYA MÜNAQIŞƏSİNİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Hələ sovet hakimiyyəti illərində Abxaziya Muxtar Respublikası dəfələrlə Gürcüstanın tərkibindən çıxmağa və Rusiyaya birləşməyə cəhd etmişdi. Abxaziya tarixşünaslığında XX əsrin əvvəllərində bu regionda abxaz əhalinin əksəriyyət təşkil etdiyi, sovet dövründə abxazların gürcülər tərəfindən sıxışdırıldığı, gürcülərin kiçik abxaz icmasını təhsil, mədəniyyət, demoqrafik yolla assimilyasiya etməyə çalışdıqları, Abxaziyaya qonşu rayonlardan, xüsusən də Meqrelidən (Zuqdid rayonu) gürcülərin miqrasiya etdiyi, 30-cu illərin ortalarında Abxaziyada gürcüləşdirmə məqsədi ilə abxaz uşaqların tədris müəssisələrində sıxışdırıldığı, abxaz dili proqramının orta məktəblərdə ləğv edildiyi, abxaz toponimlərin dəyişdirildiyi, soyadların gürcü adları ilə əvəz edildiyi, Abxaziya tarixinin saxtalaşdırılaraq abxaz xalqının gürcü tayfası elan edildiyi və yalnız 50-ci illərin ortalarında, Stalinin ölümündən sonra gürcü lobbisinin zəiflədiyi, SSRİ rəhbərliyinin təzyiqi ilə azsaylı xalqların müdafiəsi barədə tədbirlərin görüldüyü yazılır.⁶²

1989-cu il məlumatına görə, ərazisi 8.600 km² olan Abxaziyada yaşayan 535 min əhalinin 17,8 faizini abxazlar, 45,7 faizini gürcülər, 16 faizini ruslar, 15 faizini ermənilər, 2,5 faizini yunanlar, qalan 3 faizini türklər, tatarlar, ukraynalılar, beloruslar və b. təşkil edirdi. 1992-1993-cü illər gürcü-abxaz münaqişəsi nəticəsində 200000-dən çox gürcü vətəni tərk etdi.⁶³

70-ci illərin sonunda Abxaziya barədə Moskvanın irəli sürdüyü yeni iqtisadi layihələr nəticəsində Abxaziya elm, təhsil, kütləvi informasiya vasitələri sahəsində böyük muxtariyyət aldı. 1977-ci ildə isə gürcü dilinin dövlət dili kimi Abxaziyada ləğv edilməsi və Muxtar Respublikanın Rusiya

62 Bruno Koppiters, "Tayvan' na Yuzhnom Kavkaze", *Aziya i Afrika*, 5, 2006, s. 34; Aleksandr Krylov, "Problemy etnogeneza i gruzino-abkhazskiy konflikt", *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 2, 2001, s. 126.

63 Zapiska General'nogo sekretarya. Dokument S/26795, Sovet Bezopasnosti. Ofitsial'noye otchety sorok vos'moy god dopolneniye za oktyabr', noyabr', dekabr' 1993 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1997, s. 296.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

ilə daha çox yaxın olması Gürcüstanda sərt qarşılandı. Həmin dövrdə Abxaziyada yaşayan gürcülərin nümayişləri nəticəsində Moskva öz tədbirlərindən əl çəkdi.⁶⁴

80-ci illərin sonunda Abxazianın müstəqilliyi barədə ideyalar yenidən ortaya atıldı. 1989-cu il martın 18-də Lixın kəndində Abxazianın Gürcüstanın tərkibindən çıxması və SSRİ-nin tərkibində ittifaq respublikası kimi statusunun bərpa edilməsi barədə qərar qəbul edildi. Gürcüstan hökuməti 1918-1921-ci illərdəki müstəqil respublikaya qayıtmaq şüarı altında sovet dövründə qəbul edilmiş qərarları ləğv etdi. Abxazianın Gürcüstandan ayrılması və Rusiyanın Krasnodar diyarının tərkibinə daxil olması barədə 1988-ci il 18 iyun tarixli "Abxaziya məktubu" və 1989-cu il 15 mart tarixli "Lixın müraciəti" silahlı münaqişəyə gətirib çıxardı. Moskvada ixtisasca filoloq olan professor Vladislav Ardzinba Gürcüstanın Prezidenti Z.Qamsxurdiyanın icazəsi ilə 1990-cı ilin dekabrında Abxaziya Ali Sovetinin sədri təyin edildi.

1992-ci ildə Gürcüstanda hakimiyyətə E.Şevardnadze gəldi. 1972-1985-ci illərdə Gürcüstan KP MK-nın birinci katibi, 1985-1990-cı illərdə SSRİ xarici işlər naziri vəzifələrində işləmiş E.Şevardnadzenin hakimiyyətə gəlişi ilə Rusiya Gürcüstanın Moskva yönümlü siyasət aparacağına və bu ölkədə öz nüfuzunu möhkəmləndəcəyinə ümid edirdi.

1992-ci il iyunun 24-də Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Gürcüstan və Abxaziya nümayəndələri Rusiyanın Soçi şəhərində atəşkəs barədə 6 maddədən ibarət Soçi sazişini imzaladılar. Soçi sazişinə müvafiq olaraq iyunun 28-dən atəşkəs olmalı idi. Rusiya, Gürcüstan, Abxaziya nümayəndələrinin iştirakı ilə 1993-cü ilin avqust ayında Moskvada keçirilən görüş zamanı bağlanan sazişə əsasən Abxaziya hökuməti Suxumidən Qudauta köçürüldü və burada Rusiya hərbi bazası yerləşdirildi. Abxaziyada Rusiyanın hərbi bazasının yerləşdirilməsi Gürcüstan ilə Rusiya arasında

⁶⁴ Aynı yer.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

münasibətləri kəskinləşdirdi. Separatçıların Oçamçırı və Qali istiqamətində hücumu nəticəsində 100 mindən çox qaçqın Svaneti dağlarında sığınacaq tapdı. Onlarla insan soyuqdan, aclıqdan həlak oldu. Sentyabrın 19-da təkcə Axaldaba kəndi işğal edildikdən sonra 60 dinc sakin, əsasən qadın və uşaqlar güllələndi, Axaldaba stadionuna qovulan 600 nəfər qoca, qadın, uşağın taleyi isə naməlum qaldı.⁶⁵ Separatçılar etnik təmizləmə, soyqırım həyata keçirdilər. 1993-cü il sentyabrın 20-də Abxaziya müstəqilliyini elan etdi. Abxaziya Rusiyadakı terrorçu qüvvələrdən Gürcüstana qarşı terrora istifadə edirdi, ermənilər abxazların tərəfində vuruşurdular.

1993-cü ilin fevralında Rusiya və Gürcüstan arasında Dostluq və əməkdaşlıq barədə müqavilə imzalanırsa da, Rusiya Dövlət Duması onu təsdiq etmədi. Oktyabr ayında Gürcüstanda Rusiya hərbi bazalarının statusu barədə müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə Gürcüstanın Qudaut, Batumi, Vaziani, Axalkələk ərazilərində Rusiya hərbi bazalarının olması müddəti artırıldı. 1993-cü ilin dekabrında Gürcüstan MDB-yə daxil oldu və rus qoşunlarının müvəqqəti olaraq Gürcüstan ərazisində saxlanması haqqında razılıq əldə edildi.⁶⁶ Lakin Rusiya və Gürcüstan arasında abxaz problemi barədə qarşılıqlı anlaşma olmadı. Abxaziya Respublikası Ali Soveti 1994-cü il noyabrın 26-da özünü respublika elan etdi. Bu zaman artıq silahlı münaqişə sona çatmışdı.

Beləliklə, yuxarıda təhlil edilən məsələləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Abxaziya probleminin meydana gəlməsinin səbəbləri aşağıdakılardır:

- Rusiyanın Gürcüstanın daxili işlərinə müdaxilə etməsi, Abxaziyanın Gürcüstandan ayrılması və Rusiyanın Krasnodar diyarının tərkibinə daxil olması barədə 1988-ci il 18 iyun tarixli "Abxaziya məktubu" və

65 Pis'mo predstavitelya Gruzii ot 24 sentyabrya 1993 goda na imya Predsedatelya Soveta Bezopasnosti, Dokument S/26487, Sovet Bezopasnosti, Ofitsial'noye otchety sorok vos'moy god dopolneniye za iyul', avgust, sentyabr' 1993 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1995, s. 365.

66 Aynı yer.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

1989-cu il 15 mart tarixli "Lıxın müraciəti" silahlı münaqişəyə gətirib çıxardı;

- Gürcüstanda sabitsizlik, siyasi böhran və Z.Qamsaxurdiya hökumətinin Rusiya ilə əlaqələri kəsməsi birmənalı olaraq Rusiyanın Abxaziyanı dəstəkləməsinə səbəb oldu;
- Rusiyanın separatçıları silahlandırması münaqişənin kəskinləşməsinə səbəb oldu;
- Z.Qamsaxurdiya hökuməti hakimiyyətdə qalmaq məqsədilə ölkədə olan gürcü-abxaz qarşudurmasından istifadə edərək abxazları öz tərəfinə çəkmək üçün onlara bəzi siyasi imtiyazlar verdi (Abxaziya Ali Sovetinə seçkilərin keçirilməsi nəticəsində parlamentdə abxazlar əksəriyyət təşkil etdilər və s.).
- Abxaziyada kütləvi informasiya vasitələri, elmi jurnallar və b. mənbələr gürcülərin süni surətdə yerli abxaz əhalini azaltması barədə yalan məlumatlar yaydılar;
- Konstitusiyada olan dəyişikliklər, 1978-ci il konstitusiyasının əvəzinə 1921-ci il konstitusiyasının bərpası, buna cavab olaraq Abxaziyanın SSRİ-nin tərkibində İttifaq Respublikası olması barədə 1925-ci il konstitusiyasını bərpa etməsi, nəticədə Gürcüstan Dövlət Şurasının Abxaziya parlamentinin fəaliyyətini dayandırması gürcü-abxaz münaqişəsinin kəskinləşməsi üçün bəhanə oldu.

Aparılan təhlil gürcü-abxaz münaqişəsinin aşağıdakı nəticələrinin olması qənaətinə gəlməyə imkan verir:

- 1993-cü il 27 iyul Soçi sazişinin şərtlərinə müvafiq olaraq Gürcüstan öz ordusunu Qumista çayından Şərq rayonlarına apardı və nəticədə separatçılar gürcü ordusunu məğlubiyyətə uğratdılar və sentyabrın 20-də Abxaziyanın müstəqilliyini elan etdilər. Abxaziya 1994-cü il noyabrın 26-da özünü respublika elan etdi;

- 17 000-dən çox insan həlak oldu, minlərlə insan şikəst edildi, yüzlərlə insan itgin düşdü, girov götürüldü, təkcə 6000-dən çox görkəmli siyasi xadim – elm, mədəniyyət nümayəndəsi, jurnalist, həkim, pedaqoq məhv edildi;
- Abxaziyada etnik təmizləmə, soyqırımı həyata keçirildi;
- 250 mindən çox insan məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü;
- Gürcüstanın iqtisadiyyatına böyük miqdarda zərər dəydi;
- Abxaziyada, Qudaut, Batumi, Vaziani, Axalkalaki ərazilərində Rusiya hərbi bazalarının yerləşdirilməsi Gürcüstanın növbəti fəlakətlərinin başlanğıcını qoydu.

CƏNUBİ OSETİYA MÜNAQİŞƏSİNİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Gürcüstanın Cənubi Osetiya ərazisində münaqişə 1989-cu il noyabrın 10-da Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti Sovetinin Muxtar Respublika yaradılması barədə qəbul etdiyi qərarın Gürcüstan Ali Soveti tərəfindən ləğv edilməsindən sonra başladı.⁶⁷ 1990-cı il sentyabrın 20-də Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti Sovetinin sessiyasında Cənubi Osetiya Sovet Demokratik Respublikası yaradılması barədə qərar qəbul edildi və onun SSRİ-nin tərkibinə daxil olması barədə İttifaq hakimiyyətinə müraciət olundu. 1992-ci ilin yanvar ayında isə Cənubi Osetiyanın Şimali Osetiyaya birləşməsinə dair Cənubi Osetiyada referendum keçirildi. Cənubi Osetiya 1992-ci il mayın 29-da özünü respublika elan etdi. 1992-ci il iyunun 24-də Daqomılda B.Yeltsin və E.Şevardnadze arasında görüş keçirildi. Rusiya, Gürcüstan, Cənubi Osetiya və Şimali Osetiyanın iştirakı ilə dördtərəfli danışıqların nəticəsi olaraq iyunun 24-də Soçidə atəşkəs barədə bağlanan

---

⁶⁷ "Sistemnaya istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy", M. Bogaturova, ed., *Revolyutsiya kul'tura*, V 2-kh t. T.2, 2006, s. 543.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

saziş (“Daqomıs sazişi”) müharibəni dayandırdı. Cənubi Osetiya 1992-ci il sentyabrın 25-də Gürcüstandan ayrılmaq barədə qərar qəbul etdi.

Avqustun 25-də Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıdı, sentyabrın 9-da isə onlarla diplomatik münasibətlər yaratdı. Rusiyanın Baş Naziri V. Putin qeyd etdi ki, öz təcavüzkar və soyqırım siyasəti ilə Gürcüstan öz ərazi bütövlüyünü pozdu.⁶⁸ Rusiya Cənubi Osetiyaya 200 milyon dollar yardım etdi. Rusiyanın məlumatına görə, 2000-dən çox insan həlak oldu, 34 mindən çox insan qaçqın vəziyyətinə düşdü.⁶⁹ Ərazi bütövlüyünü pozduğu üçün Gürcüstan Rusiya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi və parlament “Rusiya Federasiyasının Gürcüstanın ərazisini işğal etməsi barədə” qərar qəbul etdi. Dekabrın 15-də Semyon Qriqoryev Rusiyanın Abxaziyada, dekabrın 16-da Elbrus Karqiyev Rusiyanın Cənubi Osetiyada nümayəndəsi təsdiq olundu. 2009-cu il yanvarın 16-da İqor Ahba Abxaziyanın, Dmitriy Medoyev Cənubi Osetiyanın Rusiyada nümayəndələri təyin olundular. Həmin il fevral ayında Rusiyanın Cənubi Osetiyada, 2010-cu il mayın 17-də Abxaziyada səfirliyi açıldı. 2011-ci il aprelin 7-də Rusiyanın Prezidenti Dmitri Medvedyev Qarşılıqlı vizasız gediş-gəliş barədə Abxaziya və Cənubi Osetiya ilə sazişi imzaladı. Rusiyanın bu addımından sonra dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar bu hadisələrə reaksiya verdilər. Nikaraqua, Venesuela, Nauru (Sakit okeanın cənubunda olan ada ölkəsi), Vanuat (Sakit okeanda ada ölkəsi) Abxaziyanın, Tuvalu (Sakit okeanda ada ölkəsi) Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıyaraq, onlarla diplomatik münasibətlər yaratdılar.⁷⁰

NATO “Rusiyanın qərarının BMT Təhlükəsizlik Şurasının Gürcüstanın ərazi bütövlüyü barədə qəbul etdiyi qətnamələri pozduğunu”⁷¹, “Qafqazda

68 Viktor Kabisov, “Posledstviya gruzino-yugoosetinskogo vooruzhennogo konflikta 2008 goda”, *Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl'*, 2(2), 2016, s. 56.

69 “Russia to Provide \$200 mln in Urgent aid for S. Ossetia”, *Sputnik News*, <https://sputniknews.com/russia/20080811115961365/>, (Erişim tarixi: 11.08.2008).

70 Vyacheslav Chirikba, *Mezhdunarodno-pravovoy status Respubliki Abkhaziya*, Sukhum 2013, s. 3.

71 Viktor Kabisov, “Posledstviya gruzino-yugoosetinskogo vooruzhennogo konflikta 2008 goda”, *Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl'*, 2(2), 2016, s. 57.

sülhü sual altında qoyduğunu” bildirdi.⁷² Avropa İttifaqı Rusiyanın mövqeyini müzakirə etdi və digər ölkələri belə bir hərəkət etməməyə çağırırdı⁷³, Avropanın Rusiyadan enerji asılılığının azaldılmasına çağırış etdi.⁷⁴ Beləliklə, Rusiyanın müdaxiləsi ilə Cənubi Osetiyanın Şimali Osetiyaya birləşməsinə dair Cənubi Osetiyada referendum keçirilməsi və Gürcüstanın tərkibində köhnə inzibati sərhədi bərpa edilməklə, ona siyasi status verilməsi barədə tələblər, Rusiyanın separatçıları maliyyələşdirməsi, hərbi sursət, silahla təchiz etməsi Cənubi Osetiya münaqişəsinin yaranmasının başlıca səbəbləridir. Münaqişə nəticəsində minlərlə insan həlak oldu, qaçqın vəziyyətinə düşdü, iqtisadiyata külli miqdarda zərər dəydi, Gürcüstanın ərazi bütövlüyü pozuldu.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil Ermənistanın beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozduğunu, əsassız ərazi iddiaları ilə Azərbaycanca qarşı hərbi təcavüz etdiyini, ərazilərinin bir qismini işğal etdiyini, Ermənistandan azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovaraq qaçqına, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionundan və ətraf ərazilərindən azərbaycanlı əhalini qovaraq məcburi köçkünə çevirdiyini, tarix və mədəniyyət abidələrini dağıtdığını, işğalın gedişində soyqırımları həyata keçirdiyini, bəşəriyyətə və sivilizasiyaya qarşı cinayət törətdiyini göstərir. Ermənistanın məqsədi tarixdə olmayan “Böyük Ermənistan” qurmaq üçün addım atmaq olmuşdur. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti dəfə atəşkəsi pozması Azərbaycan Ordusunun əks hücuma keçməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Ermənistan tərəfindən işğal edilən torpaqlarımızın azad edilməsində qətiyyətli mövqeyi və müzəffər Azərbaycan Ordusunun işğal altında olan

⁷² Aynı yer.

⁷³ Aynı yer.

⁷⁴ Kabisov, a.g.m., s. 58.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

torpaqlarımızı, Cəbrayılı, Füzulini, Zəngilani, Qubadlıni, Hadrut qəsəbəsini, Suqovuşan qəsəbəsini, 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsini bir-birinin ardınca azad etməsi və noyabrın 8-də Qarabağın ürəyi, Qafqazın incisi Şuşanın, noyabrın 9-da isə 71 kəndin, 1 qəsəbənin, 8 yüksəkliyin düşmənlərdən alınması mənfur terrorçu Ermənistanı hərbi kapitulyasiyaya məruz qoydu. Çünki Şuşa həm böyük siyasi, həm böyük strateji əhəmiyyətə malik ərazidir. Eyni zamanda, Şuşanın alınması terrorçu Ermənistana mənəvi zərbə vurdu. Çünki Şuşa Qarabağ deməkdir. Bu qələbələr düşməni məcbur etdi ki, Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonları Azərbaycana siyasi yollarla qaytarılsın. Noyabrın 10-da Azərbaycan xalqı üçün tarixi bir gün oldu, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Rusiya Prezidenti və Ermənistanın Baş Naziri müharibənin dayandırılması haqqında üçtərəfli bəyanat imzaladılar. Bəyanata əsasən 2020-ci il 10 noyabr tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olundu. İşğal altında olan digər rayonlarımız - Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonlarının qaytarılması Ali baş Komandanın həmişə qeyd etdiyi kimi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdiyi ərazilərdən çıxarılması haqqında qrafikə əsasən qısa bir müddətdə olacaq. 2020-ci il 15 noyabr tarixinədək Kəlbəcər rayonu, 20 noyabr tarixinədək Ağdam rayonu, 1 dekabr tarixinədək isə Laçın rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarılacaq.

3-cü bəndə əsasən Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyu Rusiya Federasiyasının 1960 sayda odlu silahlı hərbi qulluqçusundan, 90 hərbi zirehli texnika, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnikadan ibarət sülhməramlı kontingenti yerləşdirilir. 4-cü bənddə isə göstərilir ki, Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilir. 6-cı bənddə göstərilir ki, Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edəcək və bununla belə Şuşa şəhərinə toxunmayacaq Laçın dəhlizi (5 kilometr enliyində) Rusiya

sülhməramlı kontingentinin nəzarəti altında qalır. Tərəflərin razılığı əsasında növbəti üç il ərzində Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edən Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planı müəyyən ediləcək və bununla da həmin marşrutun mühafizəsi üçün Rusiya sülhməramlı kontingentinin gələcək yerdəyişməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası Laçın dəhlizi üzrə hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hərəkətinə təhlükəsizlik zəmanəti verir. Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpa edilməsinə yönəldilən digər bənd 9-cu bənddir. 9-cu bəndə görə tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcək. Bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın əsas hissəsi ilə quru yollarla birləşdirmə istiqamətində tarixi addım atıldı. Bəyanata əsasən yeni nəzarət mexanizmi də tətbiq edilir. Bəyanatın 5-ci bəndində yazılıb: “Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəz yaradılır”. Mərkəzdə Rusiya və Türkiyə hərbiçiləri fəaliyyət göstərəcək. Beləliklə, Azərbaycanı haqq mübarizəsində sonunadək dəstəkləyən qardaş Türkiyə Respublikasının rəsmi qaydada bu münaqişənin gələcək həlli və atəşkəsə nəzarət etmək işində rol oynaması çox təqdirəlayiq haldır. Bəyanatda hunmanitar məsələlərin, hərbi əsirlər, girovlar və digər saxlanılan şəxslərin, habelə cəsədlərin mübadiləsinin həyata keçirilməsi, məcburi köçkünlər və qaçqınların Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara geri qayıtması məsələləri də nəzərdə tutulur. Bəyanatda Dağlıq Qarabağın statusu haqqında heç bir kəlmənin olmaması Azərbaycan Ordusunun hərbi qələbəsinin nəticəsidir.

Gürcüstanda olan münaqişələr də bölgədə sabitliyi pozur. Samsxet-Cavaxetiyada məskunlaşan erməni əhalisi Ermənistanla, Kvemo Kartlidə (Borçalıda) yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycanla, Şida Kartlidə yaşayan osetinlər Şimali Osetiya ilə, Pankissdə yaşayan kistinlər (vaynax-çeçenlər)

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Çeçenistanla, Kvarel rayonunda yaşayan avarlar Dağıstanla sərhəddir. Bu ərazilər potensial münaqişə zonaları hesab edilir. Samsxet-Cavaxetiyada olan potensial münaqişələrdən biri də Ahıska türklərinin Gürcüstanda yaşamaq hüququnu tələb etməsi ilə bağlıdır. Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişəsi adları çəkilən digər münaqişələrdən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Yuxarıda adları çəkilən ərazilərdə yaşayan etnik qruplar öz identik etnosları ilə birləşmək istəyirlərsə, Abxaziya və Cənubi Osetiya Rusiya ilə birləşməyə cəhd edir. Bu iki münaqişə beynəlxalq münaqişəyə çevrilmiş, başlanğıcından Abxaziya problemi, 2008-ci il avqust ayında Rusiyanın Gürcüstanın daxili işlərinə müdaxiləsi nəticəsində baş vermiş 15 günlük müharibədən sonra isə Cənubi Osetiya problemi BMT çərçivəsində dəfələrlə müzakirə edilmişdir.

KAYNAKÇA

“Malen’kaya Armeniya” v Gruzii, ili chto predstavlyayet iz sebya Samtskhe-Dzhavakhetiya?”, *Day.Az*, <http://news.day.az/georgia/93510.html>, (Erişim tarihi: 16.10.2007).

“Ermənilər Azərbaycana məxsus qədim tikililər üzərində özlərinə “tarix” yaradırlar”, *Tele Inform*, <http://tele-inform.com/?p=25543>, (Erişim tarihi: 25.01.2015).

“Ermənistanın Azərbaycana Vurduğu ziyan-800 milyard ABD dolları”, *Tezadlar*, <http://www.tezadlar.az/problem/16349-ermnistann-azrbaycana-vurduu-ziyan-800-milyard-ab-dollar.html>, (Erişim tarihi: 12.07.2016).

“Quram Marxulia: “Abxaziya müharibəsində ən dəhşətli cinayətləri Baqramyan batalyonu törədib”, *Voice Press*, <http://voicepress.az/siyaset/15984-quram-marxulia-abxaziya-muharibesinde-en-dehshetli-cinayetleri-baqramyan-batalyonu-toredib.html>, (Erişim tarihi: 14.03.2017).

“Onlar Azərbaycana 800 milyarddan çox ziyan vurublar”, *Sputnik*, <https://sputnik.az/karabakh/20170222/409049082/azerbaycana-800-milyarddan-cox-ziyan-vurulub.html>, (Erişim tarihi: 22.02.2017).

“Russia to Provide \$200 mln in Urgent Aid for S. Ossetia”, *Sputnik*, <https://sputniknews.com/russia/20080811115961365/>, (Erişim tarihi: 11.08.2008).

“Samtskhe-Dzhavakhetiya-ocherednoy shag k mificheskoy “Velikoy Armenii””, *Inosmi*, <http://inosmi.ru/caucasus/20110623/171107714.html>, (Erişim tarihi: 23.06.2011).

ABDULLAYEV, Əsgər, *Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Təcavüzkarlıq Siyasəti (XIX əsrin axırı-XX əsr)*, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı 1998.

ARZUMANLI, Vaqif-Nazim Musafa, *Tarixin qara səhifələri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq*, “Qartal” Nəşriyyatı, Bakı 1998.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Azərbaycan Tarixi, 7 cilddə, VI cild, "Elm" Nəşriyyatı, Bakı 2008.

BADURASHVİLİ, Irina vd., "Problemy repatriatsii meskov v Gruzuyu", *Tsentrāl'naya Aziya i Kavkaz*, 1, 2000, s. 189-195.

CHİRİKBA, Vyacheslav, *Mezhdunarodno-pravovoy status Respubliki Abkhaziya*, Sukhum 2013.

DARCHIASHVİLİ, David, "Yuzhnaya Gruzuya: vyzov i zadachi bezopasnost", *Tsentrāl'naya Aziya i Kavkaz*, 1, 2002, s. 180-184.

Ermənistanda Aparılan Etnik Təmizləmə və Ermənistan Silahlı Qüvvələri Tərəfindən Azərbaycan'ın 20 Faiz Arazisinin İşğalı Nəticəsində Yaranmış Bir milyonadək Qaçqın və Məcburi Köçkünlər Haqqında Məlumat (1988-2005-ci illər), *Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi*, Bakı 2005.

ƏLİYEV, İlham, *Qafqazda İmperiyalar və Ermənilərin Azərbaycan Arazilərinə Köçürülməsi*, ADPU-nun Nəşriyyatı, Bakı 2012.

"Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş, həmçinin azad edilmiş şəxslərlə bağlı statistik məlumatlar", *Human*, <http://www.human.gov.az>, (Erişim tarixi: 23.02.2017).

FEIGL, Erich, *A Myth of Terror, Armenian Mythomania, Armenian Extremism: Its Causes and Historical Context*, Edition Zeitgeschichte, Salzburg, Freilassing 1986.

Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, A. Aydıngün-A. Asker-A. Şir Yavuz A. ed., Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara 2016.

İrəvan Xanlığı, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı 2010.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

KABISOV, Viktor, "Posledstviya gruzino-yugoosetinskogo vooruzhennogo konflikta 2008 goda", *Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl'*, 2(2), 2016, s. 56-58.

KOPPITERS, Bruno, "Tayvan' na Yuzhnom Kavkaze", *Aziya i Afrika*, 5, 2006, s. 34-40.

KOPPITERS, Bruno, *Federalizm i konflikt na Kavkaze*, Moskovskiy Tsentr Karnegi, Moskva 2002.

KRYLOV, Aleksandr, "Problemy etnogeneza i gruzino-abkhazskiy konflikt", *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 2, 2001, s. 122-128.

QASIMLI, Musa, *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti(1991-2003)*, "Mütərcim" Nəşriyyatı, Bakı 2015.

QASIMLI, Musa, *Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən Azərbaycan Arazilərinin İşğalınadək Erməni İddiaları: Tarix Olduğu Kimi (1920-1994-cü illər)*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı 2016.

"Le commencement du conflict du Karabagh, Série réalités sur le Karabagh", *Fondation Heidar Aliyev*, Bakou 2006.

Les consequences de l'agression Armenien contre l'Azerbaïdjan, Serie réalités sur le Karabagh, Fondation Heidar Aliyev, Bakou 2006.

MARKHULIYA, Guram, "Geoistoricheskiye aspekty armyanskogo ekspansioniema", *Pravo i Politologiya*, 7, 2010, s. 45-52.

MARKHULIYA, Guram, "Geopoliticheskaya interesy Armenii v Grueii", *Pravo i Politologiya*, 3, 2008, s. 38-42.

MARKHULIYA, Guram, "Guram Markhuliya protiv armyan dzhavakhka", *Pravo i Politologiya*, 2, 2009, s. 39-42.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

MARKHULIYA, Guram-ARDBELAVA N., "Armyanskaya diaspora v Gruzii i ikh antigruzinskaya deyatel'nost", *Pravo i Politologiya*, 3, 2009, s. 70-74.

MƏMMƏDOV, Nahid, *İşğal Altındaki Tarixi-Dini Abidələrimiz*, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı 2015.

MINASYAN, Sergey, "Situatsiya v Dzhavakhke v kontekste problemy vyvoda rossiyskikh voyennykh baz iz Gruzii", *21-y VEK*, 1, 2005.

MOVSİSYAN, Artak, *Ermenistan Tarihi*, çev. Marta Minasyan, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan 2017.

NƏSİBLİ, Loğman, *Borçalı və Onun Problemləri*, "Borçalı" Nəşriyyatı, Bakı 2003.

PAPAVA, Vladimir vd., *Dzhavakheti Vyzovy i perspektivy*, i Gruzinskiy fond strategicheskikh i mezhdunarodnykh issledovaniy, Tbilisi 2013.

PAŞAYEV, Ataxan, *Köçürülmə*, "Azərbaycan" Nəşriyyatı, Bakı 1995.

Pis'mo predstavatelya Azerbaydzhana ot 10 fevralya 1994 goda na imya General'nogo sekretarya, Dokument S/1994/155, Sovet Bezopasnosti. Ofitsial'neye otchety sorok devyatyy god dopolneniye za yanvar', fevral', mart 1994 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1997.

Pis'mo predstavatelya Azerbaydzhana ot 14 maya 1993 goda na imya Predsedatelya Soveta Bezopasnosti, Sovet Bezopasnosti. Ofitsial'neye otchety sorok vos'moy god dopolneniye za aprel', may, iyun' 1993 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1996.

Pis'mo predstavatelya Gruzii ot 24 sentyabrya 1993 goda na imya Predsedatelya Soveta Bezopasnosti, Dokument S/26487, Sovet Bezopasnosti, Ofitsial'neye otchety sorok vos'moy god dopolneniye za iyul', avgust, sentyabr' 1993 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1995.

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SARKISYAN, Gagik vd., *Istoriya armyanskogo naroda: S drevneyshikh vremen do nashikh dney*, M. G. Nersisyan, ed., Izd-vo Yerevan. un-ta, Yerevan 1980.

Sbornik dokumentov OON po armyano-azerbaydzhanskomu nagorno-karabakhskomu konfliktu, Ministerstvo Inostrannykh Del, Baku 2009.

SHAVROV, Nikolay, *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaz'ye: predstoyashchaya rasprodazha Mugani inorodtsam*, Bakı 1990.

Sistemnaya istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy, M. Bogaturova, ed., *Revolyutsiya Kul'tura*, V 2-kh t. T.2, 2006.

ÜNAL, Şeref, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Zapiska General'nogo sekretarya, Dokument S/26795, Sovet Bezopasnosti, Ofitsial'neye otchety sorok vos'moy god dopolneniye za oktyabr', noyabr', dekabr' 1993 goda, Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, N'yu-York 1997.

STRUCTURED ABSTRACT

Regional conflicts - one of the problems of modern time, arise directly or indirectly, based on conflict of interests of two or more countries, due to objective or subjective contradictions between them. In order to prevent or resolve any regional conflict peacefully, it is necessary to know the causes and historical roots of the conflict, and in order to build peace, it is necessary to properly investigate and resolve the consequences of the conflict. The analysis shows that Armenia has grossly violated international law, applied military harassment on Azerbaijan with baseless territorial claims, occupied part of its territory, expelled Azerbaijanis from Armenia as refugees, displaced Azerbaijanis from Nagorno-Karabakh and surrounding areas and made them forced displaced people, destroyed historical and cultural monuments, committed genocides during the occupation, and committed crimes against humanity and civilization.

Armenia's goal was to take steps to build an unprecedented "Greater Armenia". The reason for the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict is Armenia's fictitious territorial claims against Azerbaijan. There are many confusing and different opinions about the territory inhabited by Armenians and their origin, and Armenians create it on purpose. Armenians write their historical past not based on documents but based on ancient legends. The region known today as Armenia, in a political sense, does not mean the Armenian nation, but the geographical region. Armenians of Phrygian tribe (Hays) migrated from the Balkans. After the failure of the Armenians' baseless territorial claims against the Ottoman Empire, which began to create terrorist organizations to carry out their goals in the late 19th century, they came to Northern Azerbaijan, and the Armenian Dashnaks began to exterminate the local population in Karabakh, Yerevan, Nakhchivan and elsewhere. The Armenian-Muslim conflict of 1905-1907 and the genocide of March 1918 had heavy impact to the Azerbaijani people. During the Soviet time, Armenia did not give up its claims to

Nagorno-Karabakh. In order to increase the number of Armenians in the places where Azerbaijanis live massively, Armenia deported Azerbaijanis in 1948-1953. The main purpose of Armenia's deportation of Azerbaijanis was to expel Azerbaijanis from Armenia. Armenians were quickly resettled in the places where Azerbaijanis were expelled off.

Armenia's next aggression against Azerbaijan in connection with baseless territorial claims began in the 1980s. Relying on the support of Russia, which has geostrategic interests in the region, Armenia took advantage of the internal instability in Azerbaijan, hiding its aggressive policy under the guise of defending the "self-defense force" and 4,400 km² of Nagorno-Karabakh, 12,719 km² of Nagorno-Karabakh surrounding regions of Aghdam, Fizuli, Lachin, Kalbajar, Jabrayil, Gubadli, Zangilan, villages of 849 km² on the border with Armenia were occupied. The occupied area is 17,968 km² in total. As a result of the occupation of the mentioned territories by the Armenians, industry and agriculture, the communication system was destroyed, more than 1 million refugees and forced displaced were created. These cities and regions provided significant income to the country's budget in the fields of tourism, sanatorium, industry, handicrafts and agriculture. As a result, unemployment, migration, demography and other problems arose. Nakhchivan remained under blockade as a result of Armenia's destruction of the Mehri railway, the only transport route connecting the Nakhchivan Autonomous Republic with Azerbaijan. Only as a result of intense diplomatic activity of the chairman of the Supreme Soviet of the Nakhchivan Autonomous Republic, perspicacious politician Heydar Aliyev, Nakhchivan escaped the blockade after establishing relations with Turkey and Iran in the fields of transport and electricity.

As a result of Armenia's military aggression against Azerbaijan, more than 20,000 people were killed, more than 50,000 were wounded or maimed, and about 4,866 people were taken captive and taken hostage.

CƏNUB QAFQAZDA OLAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

While the occupation of Azerbaijani territories, Armenia committed genocide against the civilian population in Khojaly. According to the working group on the assessment of losses and casualties as a result of the occupation of Azerbaijani territories by the Armenian armed forces, the total amount of damage caused by Armenia to our country is \$ 816.15 billion USD.

Another violation of the ceasefire by Armenia on September 27, 2020 resulted in a counterattack by the Azerbaijani Army. The resolute position of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev in the liberation of our lands occupied by Armenia and liberation of the occupied lands by the victorious Azerbaijani Army, Jabrayil, Fizuli, Zangilan, Gubadli, Hadrut settlement, Sugovushan settlement, about 300 settlements one after another, the liberation of the heart of Karabakh, Shusha, the pearl of the Caucasus, on November 8, and the liberation of 71 villages, 1 settlement and 8 heights from the enemies on November 9 led to the military capitulation of the hated terrorist Armenia. These victories forced the aggressor Armenia to return Aghdam, Lachin and Kalbajar regions to Azerbaijan by political means. On November 10, the President of the Republic of Azerbaijan, the President of Russia and the Prime Minister of Armenia signed a tripartite statement on the cessation of hostilities. According to the statement, a complete ceasefire and stopping of all military operations in the Nagorno-Karabakh conflict zone were announced on November 10, 2020 at 00.00 Moscow time. Our other occupied regions - Kalbajar region by November 15, 2020, Aghdam region by November 20, and Lachin region by December 1, 2020 will be returned to the Republic of Azerbaijan. Having no any single word in the statement about the status of Nagorno-Karabakh is the result of a military victory by the Azerbaijani Army.

Georgia is one of the countries with conflicts in the South Caucasus. Armenians are trying to act on the Nagorno-Karabakh scenario in

ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Javakheti. They make the same claims - historical affiliation, socio-economic insecurity, self-determination of Armenians. Even during the Georgian-Abkhaz conflict, Armenians fought on the side of the Abkhazians.

The conflicts in Abkhazia and South Ossetia differ from the other conflicts in terms of their characteristics. Abkhazia and South Ossetia tend to unite with Russia. As a result of both conflicts, thousands of people died, became refugees, the economy was severely damaged, and Georgia's territorial integrity was violated.